

«راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی»

نجمه خلیلی راد^۱

چکیده

فضای مجازی امروزه به یک جهان زیست قطعی و همگانی تبدیل شده است. گسترش حضور زنان در این فضا، آثار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی پر دامنه ای را در پی داشته است؛ که نقش و ابعاد تأثیرگذار آن را نمی توان نادیده انگاشت؛ چرا که زنان در این فضا به فراخور ویژگی های جنسیتی مواضع مختلفی را از خود بروز داده اند. زن مسلمان نیز با نصب العین قرار دادن آموزه های اسلامی میتواند حضوری مؤثر در این فضا داشته باشد و همچون چراغی در این فضای بی حد و مرز و گاهاً مه آلود نورافشانی نماید. این پژوهش با روش توصیفی و با هدف «شناخت راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی» انجام شده است. شیوه جمع آوری مطالب آن به صورت کتابخانه ای می باشد. محقق در این تحقیق ابتدا به مفهوم شناسی پرداخته و در ادامه راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی را بیان کرده و به این نتایج دست یافته است: راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی عبارتند از: ۱. ثبات هویت ۲. مخاطب شناسی ۳. خودکنترل گری

واژگان کلیدی: فضای مجازی، زن مسلمان، حضور مؤثر، ثبات هویت.

۱. طلبه سطح دوم، مدرسه علمیه نجمه خاتون (سلام الله علیها)، صفی آباد.

مقدمه

تاریخ گواه آن است که حضور زنان نقش بسزائی در تمامی تحولات اجتماعی داشته است. بشریت همیشه شاهد فعالیت زنان آگاه و مقاوم در عرصه های مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده است. به گونه ای که اگر بانوان در حرکت و فعالیت اجتماعی حضور نداشته باشند؛ آن حرکت به موفقیت چندانی دست نخواهد یافت. و چنانچه در حرکتی بانوان فعال و آگاه حضور داشته باشند آن حرکت به پیشرفت خواهد رسید. لذا حضور مقتدرانه و بابصیرت زنان در تحولات مختلف اجتماعی هویت زنان را به بهترین وجه در جامعه به نمایش خواهد گذاشت.

در زمینه راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی محقق با کمبود منابع پژوهشی رو به رو است چرا که هیچ گونه منبعی اعم از کتاب و یا مقاله در این زمینه نوشته نشده است. باتوجه به اینکه استفاده از فضای مجازی بسیار فراگیر شده و زندگی فردی و اجتماعی افراد جامعه از جمله زنان را تحت تأثیر قرار داده است. و با توجه به اهمیت حضور زن مسلمان و نقش آفرینی آن در این عرصه، محقق درصدد انجام این تحقیق برآمده است.

حال سؤالی که در این جا مطرح می شود این است که راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی چیست؟

مفهوم شناسی

محقق در این قسمت قصد دارد به تعریف لغوی و اصطلاحی کلیدواژه های تحقیق بپردازد.

راهکار

در لغت به معنای راه حل و شیوه انجام کار است.^۱

حضور

حضور در لغت عربی حاضر است^۲ و در اصطلاح حاضر شده یا بودن در مکانی یا زمانی و مقابل غیبت است.^۳

فضای مجازی

مفهوم فضای مجازی در اصطلاح که درواقع حاصل تکنولوژی غرب است، واژه ای است که در خلال دهه ۱۹۹۰ از طریق اینترنت کاربرد عمومی یافت. فضای مجازی فقط مجموعه ای از سخت افزار نیست، بلکه مجموعه ای از تعاریف

^۱. دهخدا، فرهنگ متوسط دهخدا، ج ۱، بخش ۲، ص ۱۴۴۴.

^۲. نفیسی، فرهنگ نامه، ج ۲، ص ۱۲۵۵.

^۳. هاشمی شاهروردی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت، ج ۳، ص ۳۱۲.

نمادین است که شبکه‌ای از باورها در چارچوب داد و ستد بیت رد و بدل می‌کند. فضای مجازی به فضای تعاملی اینترنت اطلاق می‌شود که در آن افراد در درون آن با هویت‌هایی پنهان به مثابه پیام‌هایی بر صفحات رایانه حضور می‌یابند.^۱

راهکارای حضور مؤثر در فضای مجازی

پیدایش فناوری نوین ارتباطی تغییرات عمیقی را در عرصه‌های مختلف زندگی روزمره پدید آورده است. این تغییرات بیش از هر چیز دیگر از رهگذر تغییر در ساختارها و الگوهای ارتباطی، نه تنها بر فرهنگ جوامع معاصر تأثیر گذاشته، بلکه خود یک عرصه فرهنگی نوین پدید آورده که با تعبیر مختلف از آن به نام فرهنگ الکترونیکی، فرهنگ دیجیتال، فرهنگ مجازی، فرهنگ سایبر و فرهنگ نوین یاد شده است.^۲

فضای سایبر یا فضای مجازی همان محیط الکترونیکی واقعی است که ارتباطات انسانی به گونه‌ای سریع، فراتر از مرزهای جغرافیایی و با ابزار خاص خود، در آن زنده و مستقیم روی میدهد.^۳ فضای مجازی با ایجاد دسترسی بسیار آسان و هزینه بسیار اندک برای برقراری ارتباط با مخاطبین بی شمار و بهره‌برداری از اطلاعات تمام نشدنی، یکی از بهترین راه‌ها برای دستیابی به اطلاعاتی است که هر شخص قصد رسیدن بدان را دارد.^۴

گسترش اینترنت به خلق محیط‌های جدیدی منجر گردیده است که با عمومی شدن این فرصت، زنان نیز با وارد شدن به دنیای اینترنت شکل دیگری از حضور در اجتماع جدید و امروزی را تجربه کردند. زنان مسلمان که بخش قابل توجهی از کاربران اینترنت را تشکیل می‌دهند به حضور در فضای مجازی علاقه نشان دادند. حضور بیش از ۳۰ هزار وبلاگ نویس فعال زن و حضور در شبکه‌های اجتماعی مجازی گواه این ادعاست. زنان که به طور معمول و به دلیل نگاه سنتی حاکم بر نقش زن در جامعه همواره محدودیت‌هایی در تعامل اجتماعی داشتند در شبکه جهانی اینترنت شکل جدیدی از حضور و تعامل را تجربه کردند. فضای مجازی به عنوان یک محیط جدید و فراگیر شکل‌گیری ارتباطات به سرعت در حال رشد و گسترش است و زنان مسلمان پا به پای دیگر کاربران به استفاده از آن علاقه نشان می‌دهند.^۵

^۱-خبرگزاری صدا و سیما مرکز همدان، «فضای مجازی، حقیقی است»، ۶/۱۳۹۷، کد خبر ۲۱۱۳۱۲۴

^۲. بل، درآمدی بر فرهنگ‌های سایبر، کوثری و حسینی، ص ۱۰.

^۳. طارمی، «فضای سایبر، آسیب‌ها و مخاطرات»، فصلنامه ره آورد نور، شماره ۲۲، ۱۳۷۸، ص ۳۳.

^۴. نم نمک، «فضای مجازی چیست و چه کاربردی دارد؟»، namnamak.com

^۵. امیرظاهری، ایرانشاهی، «فرصت‌های فضای مجازی برای تعامل اجتماعی زنان ایرانی»، فصلنامه علمی و پژوهشی علوم اجتماعی، شماره ۲۰، ۱۳۸۸.

امروزه فضای مجازی با تنوع و گستردگی که دارد چنان صحنه کنشگری اجتماعی افراد به ویژه بانوان را تحت تأثیر قرار داده است که زمینه های دیگری را نیز برای حضور گسترده ی بانوان در این فضا فراهم کرده به گونه ای که زنان همانگونه که در فضای حقیقی حضور مؤثر دارند می توانند در فضای مجازی نیز نقش ارزنده ای از خود ارائه دهند. زنان مسلمان برای حضور مؤثر در این فضا نیازمند راهکارهایی هستند این راهکارها عبارتند از:

۱. ثبات هویت

شناخت هویت مخاطبان در فضای مجازی یکی از راهکارهای حضور مؤثر در فضای مجازی می باشد چرا که یکی از موضوعات مهم مطرح در بحث های فضای مجازی، موضوع هویت در این فضا و ابعاد آن است. هویت، یک مفهوم پیچیده ی جهانی واقعی با پیامدهای مختلف فلسفی و عملی است. در جهان واقعی هویت عبارت است از اطلاعات منحصر به فرد یک موجود. فضای مجازی، تفاوت های زیادی با فضای واقعی دارد. در پرتو این تفاوت ها مفهوم هویت دچار تحول شده است. در فضای واقعی هر گونه تبادل و تعامل همراه خود اطلاعات ثانویه ی جدانشدنی دارد که بیانگر هویت مبادله کنندگان است. اما در دنیای مجازی یک و صفر به طور ذاتی دربردارنده ی هیچ گونه اطلاعات جداگانه ای با خود نیستند. تبادلات دیجیتال تنها مبادله می شوند و هیچ گونه اطلاعات ثانویه ی رمزی شده در این تبادلات وجود ندارد، مگر اینکه به صراحت آنجا گذاشته شود. به این منظور در جهان مجازی هویت یک فرد به نوعی ترکیبی از خصایص و ویژگی های دو جهان واقعی آفلاین و جهان مجازی آنلاین است.^۱

با گسترش فضای مجازی و رسانه ای شدن فضای فرهنگی، هویت یابی افراد نیز دگرگون شده است. از منظر جامعه شناختی، تحلیل نمود هویتی زنان در فضاهای مجازی که آزادی کمتری در فضاهای واقعی سنتی برای ابراز هویت خود دارند اهمیت ویژه ای دارد. زیرا فضای مجازی ظرفیت بیشتری برای خلق و بازنمایی هویت مطلوب و آرمانی دارد.^۲

رسانه ها می توانند همان گونه که هویت ساز هستند هویت سوز نیز باشند و همان گونه که می توانند تدبیر کننده بحران باشند تولیدکننده ی بحران نیز باشند. ابتدایی ترین تأثیر فضای مجازی، بر زنان این است که هویت فعلی او را به چالش میکشند، ابتدا کاربر را از خود واقعی تهی میکنند و سپس به او فرصت میدهند تا خود ایده آل را بروز دهد، در حالیکه، ناخودآگاه، این خود جدید، در فضای گفتمانی شبکه های اجتماعی برساخته شده است. فضای مجازی، صحنه ای را فراهم می آورند که کاربران میتوانند از هر جنسیت، طبقه اجتماعی، ملیت و قومیتی که باشند،

^۱ جماعت دعوت و اصلاح، «هویت در فضای مجازی»، تاریخ انتشار ۸ آبان ۱۳۹۵، تاریخ بازبینی ۹ آذر ۱۴۰۳، islahweb.org

^۲ حیدری و دیگران، «هویت یابی واقعی»، فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، شماره ۵۹، ۱۴۰۱.

در آن ظاهر شوند و نقش دلخواه خود را بازی کنند. در این سطح، فضای مجازی، زنان را به هویتی فردمدار شده با مشخصات منحصربه فرد سوق می‌دهند.^۱

در فضای مجازی هویت انسان‌ها به صورت ناشناخته و غیر قابل رویت است به گونه ای که هر فرد می‌تواند نقش‌های مورد پسند خودش را بازی کند. نقش‌هایی که شاید در زندگی روزمره خود هیچ سنخیتی با آنها ندارد. در مکالمات اینترنتی دو ویژگی کاملاً مشهود است. نخست آنکه افراد می‌کوشند در پس نام‌های مستعار انتخاب شده و در مکالمه با دیگران خود را به ایده آل‌های مورد علاقه شان نزدیک کنند به همین سبب آنها غالباً خود را از نظر ظاهری، تحصیلات و هنرها در سطح بالا معرفی می‌کنند. ویژگی دیگر این است که فرد می‌خواهد با قرار دادن خود به جای دیگران، نحوه ارتباط آنها را با فرد دیگر ارزیابی کند. از این رو در این فضا با نوعی تقلب هویت یا هویت تقلبی و جعلی رو به رو هستیم. آنچه که نماد و نشان دهنده هویت فرد است آن چیزی است که او درباره خودش بیان می‌کند: درباره سن، شغل، مکان زندگی و... بسیار اتفاق افتاده است که فرد پس از مدتی و طی ملاقات با فردی که با او ارتباط یافته، مشاهده نموده است که اطلاعاتی که به او داده شده نادرست است.^۲

یکی از عواملی که سبب خودنمایی زنان در فضای مجازی می‌شود بحران هویت است باید توجه داشت در شکل‌گیری هویت هم خود فرد نقش دارد و هم خانواده و اجتماع اهمیت بسزائی دارد و خداوند او را به عنوان خلیفه و جانشین خویش معرفی کرده است: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً^۳» و چون پروردگار تو به فرشتگان گفت من در زمین جانشینی خواهم گماشت «یعنی انسان به جایگاهی برسد که صفاتش پرتوئی از صفات پروردگار و مقام و شخصیتش برتر از فرشتگان شود. او اراده فرمود تا تمامی زمین و نعمت‌هایش را در اختیار این انسان بگذارد. از این رو چنین موجودی باید سهم وافری از عقل و شعور و ادراک و استعداد داشته باشد تا بتواند رهبری و پیشوائی موجودات زمینی را بر عهده بگیرد.^۴ همینطور در قرآن اشاره شده است: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» و چون کسانی مباشید که خدا را فراموش کردند او نیز آنان را دچار خودفراموشی کرد آنان همان نافرمانانند»^۵

بنابراین طبق آیات راه نجات افراد، شناخت خود واقعی و پی بردن به نیازمندی به ساحت قدس الهی است و اگر افراد تصویر غیرواقعی از خود در نظر بگیرند و نتوانند به هویت خود شکل دهند و نوعی بیگانگی با شخصیت خود

^۱. بور بور، «تحلیل وضعیت هویت اجتماعی زنان شهر تهران»، فصلنامه علمی وسایل ارتباط جمعی- رسانه، شماره ۴، ۱۴۰۰.

^۲. اخگری، «هویت انسانی در رسانه های مجازی»، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت، شماره ۴، ۱۳۸۸.

^۳. بقره، ۳۰.

^۴. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۱۷۲.

^۵. حشر، ۱۹.

حضور در فضای مجازی را نباید فراموش کنیم. زیرا یکی از خصوصیات این فضا هدر رفتن و بی‌نظمی در زمان است و به دلیل آنکه هر لحظه در اختیار ماست، می‌تواند از سر کنجکاوی یا به هر دلیل دیگری نظم زندگی ما را بهم بزند.^۱

تقوا در فضای مجازی یعنی باید از دستکاری اطلاعات (کم و زیاد کردن و تغییر مضامین) و مطالب منتشره دیگران و حذف متعمدانه بخش‌هایی از آن به گونه‌ای که برداشت دیگری از محتوای آن بشود، پرهیز کرد و لذا نباید مطالب و اخبار غیر واقع و کذب را با هدف تخریب و تشویش اذهان و افکار عمومی منتشر کرد و باید کلیه رفتار و کنشگری‌ها در فضای مجازی را براساس منطق، وجدان، و ارزش‌های عرفی و انسانی تنظیم کرد. افرادی که عادت کرده‌اند مراقب خود باشند در هر فضایی قرار گیرند به راحتی می‌توانند خود را کنترل کنند و مراقب رفتار و گفتارشان و حرکاتشان باشند، گویی یک ابزار خودکنترلی در این گونه افراد وجود دارد؛ وقتی رعایت برخی اصول، جزئی از عصاره وجودی فرد شد دیگر فرقی ندارد این رفتار در کجا و در چه فضایی خرج می‌شود، چرا که مهم رعایت آنهاست حال چه در فضای حقیقی باشد چه در فضای مجازی.^۲

مقام معظم رهبری درباره‌ی خودکنترلی زنان می‌فرماید: «زن مسلمان باید در راه فرزانی و علم تلاش کند، در راه خودسازی معنوی و اخلاقی تلاش کند، در میدان جهاد و مبارزه -از هر نوع جهاد و مبارزه‌ای- پیشقدم باشد. نسبت به زخارف دنیا و تجملات کم ارزش بی‌اعتنا باشد، عفت و عصمت و طهارتش در حدی باشد که چشم و نظر هرزه‌ی بیگانه را به خودی خود دفع کند.»^۳

اگر زنان در جامعه‌ای نسبت به شخصیت و منزلت حقیقی خود معرفت داشته باشند به نیروی خودکنترلی دست یافته و هر چقدر این نیرو قدرتمندتر باشد زنان در فضای مجازی حضور مؤثرتری خواهند داشت.

^۱. پناهیان، «با فضای مجازی چه کنیم؟»، تاریخ انتشار ۲۸ آبان ۱۳۹۳، تاریخ بازبینی ۲۶ آبان ۱۴۰۳، panaheian.ir

^۲. خبرگزاری رسمی حوزه، «خودکنترلی مهم‌ترین راه رعایت تقوا در فضای مجازی است»، hawzehnews.com

^۳. بیانات مقام معظم رهبری در جمع بانوان، ۲۵ آذر ۱۳۷۱، farsi.khamenei.ir

نتیجه گیری

عنوان این مقاله «راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی» است. فضای مجازی که به دلایل کارکردهای متعدد و جذابیت‌های نو به دنیای دوم انسان‌ها تبدیل شده تأثیرات بسیار پیچیده‌ای بر رفتار و کردار انسان‌ها به جا گذاشته است. به گونه‌ای که بخش قابل توجهی از زندگی از زندگی روزمره ی افراد را تشکیل می‌دهد و این امر از سوی خیل عظیمی از افراد جامعه مورد توجه و استقبال قرار گرفته است. زنان مسلمان نیز به استفاده از این فضا روی آورده و بخشی از اوقات خویش را در این فضا سپری می‌کنند.

محقق در این تحقیق به نتایج زیر دست یافته است راهکارهای حضور مؤثر زن مسلمان در فضای مجازی عبارتند از:

۱- مخاطب شناسی: یکی از راهکارهای حائز اهمیت جهت حضور مؤثر بانوان در فضای مجازی شناخت مخاطب و کسب اطلاعات از آنهاست که سبب ارتباط مثبت و افزایش اثربخشی بر مخاطبان می‌شود.

۲- ثبات هویت: فضای مجازی عرصه ی وسیعی از اطلاعات را ایجاد می‌کند؛ به گونه‌ای که افراد در مواجهه با این فضا و تکرر منابع در ساخت هویت دچار سردرگمی، تردید و اضطراب می‌شوند به همین خاطر ثبات هویت یکی از عوامل تأثیر گذار در فضای مجازی می‌باشد.

۳- خود کنترلی: از راهکارهایی که به زنان توانایی تنظیم کردن و تغییر دادن پاسخ به منظور جلوگیری از رفتارهای نامطلوب و ترغیب به رفتارهای مطلوب و دستیابی به اهداف را می‌دهد داشتن خود کنترلی است که می‌تواند تأثیر قابل توجهی برای حضور مؤثر بانوان در فضای مجازی داشته باشد.

فهرست منابع

*قرآن کریم

بل، دیوید، درآمدی بر فرهنگ های سایبر، کوثری، مسعود، حسنی، حسین، چاپ اول، بی جا: جامعه شناسان، ۱۳۸۹.

خمینی، روح الله، صحیفه امام خمینی، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ۱۳۶۸.
دهخدا، علی اکبر و دیگران، فرهنگ متوسط دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیرنمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.

نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، بی جا: کتابفروشی خیام، بی تا.
هاشمی شاهرودی، محمودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، ۱۳۸۲.

مقالات

اخگری، محمد، «هویت انسانی در رسانه های مجازی»، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت، شماره ۴، ۱۳۸۸.
امیرظاهری، امیرمسعود، ایرانشاهی، اعظم، «فرصت های فضای مجازی برای تعامل اجتماعی زنان ایرانی»، فصلنامه علمی و پژوهشی علوم اجتماعی، شماره ۲۰، ۱۳۸۸.

برزگر، فاضل و دیگران، «تأثیر آموزش مهارت های خودکنترلی با پیگیری گروه مجازی بر کاهش استفاده آسیب زا از تلفن همراه»، تاریخ انتشار ۳ تیر ۱۳۹۹، تاریخ بازبینی ۱ آذر ۱۴۰۳، jte.sru.ac.ir
بور بور، اکرم، «تحلیل وضعیت هویت اجتماعی زنان شهرتهران»، فصلنامه علمی وسایل ارتباط جمعی-رسانه، شماره ۴، ۱۴۰۰.

حبیب اللهی، محمود، «اهمیت جایگاه مخاطب شناسی در پایگاه های اینترنتی»، فصلنامه ره آورد نور، تاریخ انتشار ۳۰ شهریور ۱۳۹۱، تاریخ بازبینی ۲۸ آبان ۱۴۰۳، rahavardnoor.ir

حیدری، آرمان و دیگران، «هویت یابی واقعی»، فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، شماره ۵۹، ۱۴۰۱.
سادات معنوی، زینب، طاهری، مسلم، «خودنمائی زنان در فضای مجازی به مثابه یک آسیب اجتماعی و راهکارهای مقابله با آن»، دوفصلنامه مطالعات اسلامی آسییهای اجتماعی، دانشگاه شاهد، شماره ۱، ۱۴۰۰.

صادقی، زهرا، «شخصیت و هویت در فضای مجازی»، مجله پگاه حوزه، شماره ۲۸۸، ۱۳۸۹.

طارمی، محمدحسین، «فضای سایبر، آسیب ها و مخاطرات»، فصلنامه ره آورد نور، شماره ۲۲، ۱۳۷۸.

علیمرادی، مصطفی، «عفاف و حجاب در فضای مجازی»، فصلنامه ره آورد نور، شماره ۶۴، ۱۳۹۷.

سایت اینترنتی

باشگاه خبرنگاران جوان، «شناخت مخاطبان در فضای مجازی مهمترین گام در تأثیرگذاری بر ذهن افراد»، تاریخ انتشار ۱۸ اسفند ۱۳۹۷، تاریخ بازبینی ۹ آذر ۱۴۰۳، yjc.ir

پایگاه خبری علمی و تخصصی روانشناسی و بهداشت روان میگنا، «بحران هویت زنان، چرایی و راههای درمان»، تاریخ انتشار ۱۹ تیر ۱۳۹۹، تاریخ بازبینی ۲۰ آذر ۱۴۰۳، migna.ir

پناهیان، علیرضا، «با فضای مجازی چه کنیم؟»، تاریخ انتشار ۲۸ آبان ۱۳۹۳، تاریخ بازبینی ۲۶ آبان ۱۴۰۳، panaheian.ir

حسین پور، روح الله، «خویشتن داری در فضای مجازی چیست؟»، تاریخ انتشار ۱۶ اردیبهشت ۱۳۹۷، تاریخ بازبینی ۵ آذر ۱۴۰۳، rasekhoon.net

خبرگزاری جمهوری اسلامی، «تقوای مجازی»، تاریخ انتشار ۳۱ تیر ۱۳۹۸، تاریخ بازبینی ۹ آبان ۱۴۰۳، irna.ir
خبرگزاری دفاع مقدس، «سخنان مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از مبلغان و طلاب حوزه های علمیه»، تاریخ انتشار ۲۱ تیر ۱۴۰۲، تاریخ بازبینی ۲۴ آذر ۱۴۰۳، defapress.ir

خبرگزاری رسمی حوزه، «خودکنترلی مهم ترین راه رعایت تقوا در فضای مجازی است»، hawzehnews.com
خبرگزاری صدا و سیما مرکز همدان، «فضای مجازی، حقیقی است»، ۶/۱۳۹۷، کد خبر ۲۱۱۳۱۲۴
خبرگزاری صدا و سیما، «چرا تقوای رسانه ای مهم است؟»، تاریخ انتشار ۲۲ فروردین ۱۴۰۲، تاریخ بازبینی ۲۶ آبان ۱۴۰۳، iribnews.ir

خبرگزاری صدا و سیما، «خودمراقبتی در رسانه یعنی چه؟»، تاریخ انتشار ۱۸ فروردین ۱۴۰۲، تاریخ بازبینی ۵ آذر ۱۴۰۳، iribnews.ir

سواد رسانه، «تقوای مجازی»، savaderasane.ir

سئوایران، «اهمیت شناخت مخاطب در تولید محتوا»، seoiran.com

شتاب مارکتینگ، «اهمیت شناخت مخاطب در تولید محتوا»، shetabmarketing.com

شکری، مهین، «تعریف مخاطب، مخاطب شناسی و رسانه»، تاریخ انتشار ۳۰ آبان ۱۳۹۰، تاریخ بازبینی ۱۵ آبان ۱۴۰۳، mokhatabshenasi.blogsky.com

شیرازی، ناصر، «مخاطب شناسی را از قرآن و ائمه (علیهم السلام) فرا بگیریم»، تاریخ انتشار ۷ آذر ۱۳۹۶، تاریخ بازبینی ۲۳ آبان ۱۴۰۳، shafgna.com

گرداب، «زنان مسلمان و تولید محتوای دینی در فضای مجازی»، تاریخ انتشار ۷ اسفند ۱۳۹۰، تاریخ بازبینی ۲۳ آذر ۱۴۰۳، gerdab.ir

جماعت دعوت و اصلاح، «هویت در فضای مجازی»، تاریخ انتشار ۸ آبان ۱۳۹۵، تاریخ بازبینی ۹ آذر ۱۴۰۳،
islahweb.org
نم نمک، «فضای مجازی چیست و چه کاربردی دارد؟»، namnamak.com
farsi.khamenei.ir